

Вимоги до шкільного підручника у контексті розвитку вітчизняного підручничознавства // Проблеми сучасного підручника : Зб. наук. праць. / Ред. кол. – К. : Педагогічна думка, 2010. – Вип. 10. – С. 53-61.

О.Е.Жосан, кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри педагогіки і
психології Кіровоградського обласного
інституту післядипломної педагогічної
освіти імені Василя Сухомлинського

ВИМОГИ ДО ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ПІДРУЧНИКОЗНАВСТВА

Подається система вимог до сучасного шкільного підручника; теорія підручникотворення розглядається автором як компонент сучасного підручничознавства.

Представляется система требований к современному школьному учебнику; теория создания учебников рассматривается автором как компонент современного учебниковедения.

There are the system requirements for a modern school textbook in this article; the theory of textbook is investigated by author as a component of modern theory of school educational literature.

Ключові слова: навчальна література, шкільний підручник, вимоги до сучасного шкільного підручника, теорія підручникотворення, підручничознавство.

Ключевые слова: учебная литература, школьный учебник, требования к современному школьному учебнику, теория создания учебников, учебниковедение.

Keywords: school literature, school textbook, system requirements for a modern school textbook, theory of textbook, theory of school literature.

Постановка проблеми. Матеріальним носієм змісту освіти, засобом його реалізації є навчальна література, тому розроблення шкільних програм і підручників нового покоління – одне з пріоритетних завдань науковців і

практиків. Проблема якості навчальної літератури тісно пов'язана з теорією та практикою *шкільного підручникотворення* на конкретному етапі розвитку загальної середньої освіти. Підручникотворення є невід'ємним компонентом *підручникомознавства* – галузі науки, що вивчає психолого-педагогічні, дидактико-методичні та ергономічні аспекти навчальної книги, тобто розвивається на стику педагогіки, психології та книгознавства.

Розмаїття та динаміка явищ соціуму та всього навколишнього світу повинні привносити зміни до змісту й структури підручника, спонукати авторів і педагогів постійно удосконалювати методи й форми навчання. Проте, це відбувається далеко не завжди [5]. Цікаві, оригінальні, науково обґрунтовані вирішення завдань, пов'язаних з підготовкою, експертизою та використанням підручника у навчально-виховному процесі, збагачують підручникомознавство, виступають джерелом нових ідей, теоретичних положень [9, с. 4].

Аналіз останніх досліджень. Українські підручники здебільшого переобтяжені матеріалом, який не узгоджується з кількістю відведених на його вивчення годин, не завжди відповідає віковим особливостям дітей; виклад матеріалу має занадто академічний характер і орієнтується на інформаційну та відтворювальну функції, що вимагає від учня засвоєння переважно фактів, процедурних правил, зразків [2, с. 49].

Кожна епоха ставить свої вимоги до рівня освіченості й вихованості підростаючого покоління. Педагогіка сьогодні розвивається на принципах гуманізму. Потрібно створити умови для того, щоб кожен учень міг розвиватися відповідно до своїх особистісних можливостей. Одним із шляхів досягнення цієї мети є суттєве поліпшення якості засобів навчання. Сьогодні потрібні кардинально інші підручники, що здатні прищепити інтерес до предмета й викликати в учнів бажання займатися дослідницькою діяльністю [6].

Свідченням небайдужості українських учених до означеної проблеми є започатковане у середині 90-х років видання збірників наукових праць «Проблеми сучасного підручника», науково-педагогічного журналу «Підручник XXI століття», публікації науковців і практиків, які піднесли на

новий рівень розуміння важливості й значущості проблем удосконалення навчальної літератури (Р.А. Арцишевський, П.С. Атаманчук, В.Г. Бевз, Л.Д. Березівська, Н.М. Бібік, Т.Є.Бойченко, М.І. Бурда, Н.М. Буринська, І.П. Гудзик, Ю.І. Завалевський, Я.П. Кодлюк, Ю.Б. Кузнецов, Т.О. Лукіна, О.І. Ляшенко, В.М. Мадзігон, Н.Ю. Матяш, С.В. Петреченко, О.Я. Савченко, Ю.І. Терещенко, О.М. Топузов, Р.М.Шаменашвілі, С.В.Яценко та ін.).

Питанням вивчення, аналізу, конкретизації, наукового обґрунтування та систематизації вимог до шкільної навчальної літератури у контексті сучасного підручникомознавства, на нашу думку, приділяється недостатньо уваги.

Формулювання мети статті. Метою написання статті є спроба сформулювати й систематизувати науково обґрунтовані, методично забезпечені вимоги до змісту шкільного підручника, його структури, навчально-методичного апарату та визначити шляхи їх удосконалення.

Основна частина. Спочатку необхідно визначитися у концептуальних підходах до розроблення підручника. Першим кроком у процесі підручникотворення, на думку Т.Є.Бойченко, має бути аналіз потреби у такому жанрі навчальної літератури на сучасному етапі розвитку української освіти. Адже суб'єкт навчання сьогодні може отримати «найсвіжішу» інформацію навчального характеру з різних джерел – наприклад, з мережі Інтернет. У зв'язку з цим виникає потреба у підтвердженні позиції: підручник є *важливою категорією* педагогічної науки і практики. Категоріальний рівень будь-якого терміну можна визнавати, якщо він відповідає таким критеріям: онтологічний, лінгвістичний, діяльнісний, когнітивний, епістемологічний [3].

Роль підручника як значущої, зокрема на категоріальному рівні, складової навчально-методичного комплексу, є важливою. Підручник, за В.М.Мадзігоном, є розгорнутою моделлю навчального процесу, яка передбачає активну роль самого учня, залучає його до процесу не лише засвоювання, але й активного самонавчання [11, с. 42]. Р.М.Шаменашвілі визначає підручник як феномен навчально-методичного комплексу [18].

Моделювання змістової і процесуальної основ кожного підручника, як зазначає Н.М. Бібік, має передбачати різноманітні стимули, які орієнтуються на вікову динаміку інтересів учнів, умінь учитися, життєвий досвід, прагнення успіху, що має сприяти піднесенню рівня *сприйняття книги учнями* [2, с. 50]. Саме реалізації діалектичного взаємозв'язку отриманого досвіду й нової інформації, на думку В.Я. Волкова, повинна послугувати навчальна книга [5].

У розробленій М.І. Бурдою *концепції цілісності змісту шкільного курсу* вивчення предмета визначаються шляхи розв'язання цієї проблеми: 1) правильне відображення компонентів науки в підручниках і його психолого-дидактичне обґрунтування, 2) спільні наукові підходи до трактування понятійного апарату, 3) дотримання концентричного розвитку змістово-методичних ліній та забезпечення їх наступності [4, с. 43].

Аналізуючи вітчизняне підручникотворення, К.О.Баханов визначає такі тенденції: 1) доведення підручників до достатнього рівня вимог, спрямованих на краще засвоєння учнями навчального матеріалу; 2) пошук шляхів розвивального, творчого спрямування підручників [1, с. 6]. Як зазначають експерти Ради Європи Р.Майєр і М.Моланд, недоліками українських підручників є домінування авторського тексту, енциклопедичність змісту, брак творчих завдань, слабе методичне навантаження ілюстрацій та ін. Отже, тенденція посилення розвивальної функції підручника відповідає загальноєвропейському баченню сучасного шкільного підручника [16].

Зважаючи на перелічене вище, нормативні документи Міністерства освіти і науки України [13], результати досліджень науковців [7; 9; 12; 14; 15], а також на результати власних досліджень [8], можемо визначити основні вимоги до сучасного шкільного підручника та шляхи їх удосконалення.

Вимоги до змісту підручника. Підручник повинен містити *систематизований виклад* навчального матеріалу, що відповідає навчальній програмі з даного предмета, а також вимогам до обсягу і ступеня науковості розгляду матеріалу, співвідношення його розділів, параграфів з одиницями

навчального часу, що відводиться на вивчення матеріалу. Підручник у доступній для учнів формі повинен розкривати *суть основних наукових ідей, законів, понять* та їх зв'язків із суспільноекономічним розвитком країни і духовним життям суспільства, практичним застосуванням у житті. При цьому має бути забезпечено коректність уведення наукових понять, їх відповідність загальноприйнятій термінології та символіці.

Матеріал підручників з предмета, що вивчається протягом кількох років, має бути викладений в *логічній послідовності* й являти цілісну систему з урахуванням внутріпредметних і міжпредметних зв'язків. Підручник повинен бути *цікавим для учнів*; написаний мовою, що відповідає можливостям його засвоєння учнями певної вікової категорії, попередній загальноосвітній підготовці і життєвому досвіду, *не допускаючи при цьому примітивного спрощення та наукової вульгаризації* змісту.

Сучасний підручник має поступово, але послідовно і наполегливо *готувати дітей до самонавчання*. Цей аспект відображається в таких напрямках: *мотиваційний* (вживання у тексті підручника різних засобів заохочення і підтримки самостійної праці) та *процесуальний* (вміння автора спроектувати у текстовому та позатекстовому компонентах підручника розгорнений процес самонавчання). Для цього необхідно змінити принципи конструювання навчальних текстів, щоб підручник своїм змістом і формою був не лише проекцією наукового знання, але й основних психологічних ліній інтелектуального розвитку учнів, тобто домінуючий довгі роки предметно-центричний підхід повинен бути доповнений *психодидактичним підходом*, основними вимогами якого є: тематичний принцип структурування змісту; різнорівневість і диференційованість навчальних текстів; використання різних форм презентації навчального матеріалу; включення ігрових ситуацій, психологічних коментарів; орієнтація на розуміння фактів, ідей і теорій; сюжетна основа та діалогічний характер текстів, використання в них «проблемних текстових ситуацій»; індивідуалізація навчання засобами тексту; створення засобами тексту психологічно комфортного режиму розумової праці

– такого типу навчання, який відповідає реальній будові дитячого розуму, дозволяє кожному учню вибирати найкращу для нього форму навчальної інтелектуальної поведінки.

Вимоги до структури підручника. Підручник має бути чітко і зрозуміло структурованим. Доцільно виокремити такі *елементи* структури: 1) *змістова ланка* – текст та ілюстративний матеріал: вступ, основна частина, висновки, узагальнювальні тексти, наочні схеми, ілюстрації, таблиці, додатковий матеріал: текстовий (витяги з документів, уривки з творів публіцистичної, наукової, науково-популярної літератури тощо) та наочний (репродукції картин, фотографій тощо); 2) *навчально-методичний апарат*: завдання на систематизацію та самооцінювання навчальних досягнень учнів (контрольні запитання, тести, завдання для самостійної роботи, узагальнюючі таблиці, вправи, задачі), інструкції щодо здійснення основних видів діяльності, передбачених у підручнику тощо; 3) *довідково-супровідний апарат*: таблиця змісту з нумерацією сторінок, у якій чітко відображається рівномірний розподіл матеріалу, простежується наочно-логічний його розвиток; додатки: словник, тлумачний словник термінів, довідкові дані, список рекомендованої літератури (основної та додаткової), іменний та предметний покажчики, список використаних джерел, вихідні дані. Пропонуємо таку модель структури підручника (рис. 1).

Доцільно, щоб кожен розділ підручника відповідав одній навчальній темі. Якщо розділ містить кілька навчальних тем, то це має бути відображено в його назві. Крім того, у підручнику мають бути *попередні структурні складники* (що треба вивчити, зв'язок з попереднім матеріалом і т. ін.) та *завершальні структурні складники* (підсумок, узагальнювальна таблиця або схема, інтегруюча ситуація тощо).

У межах одного розділу бажано чергувати види діяльності (практичні роботи, спостереження, вправи, запитання і т. ін.). Такі види діяльності мають сприяти набуттю навичок та вмінь (пізнавальних, практичних, життєвих).

Рис. 1. Модель структури сучасного шкільного підручника

Вимоги до навчально-методичного апарату підручника. Підручник повинен виконувати *функції управління пізнавальною діяльністю школярів*, містити рекомендації до способу вивчення матеріалу, сприяти розвитку творчої активності школярів та формуванню в них умінь самостійно застосовувати набуті знання на практиці. На це мають бути спрямовані спеціальні завдання для самостійної роботи над текстом та ілюстраціями підручника.

Підручник слід розглядати як засіб *формування загальнонавчальних та предметних компетентностей* учнів, тому він має бути *діяльнісно*

орієнтованим, при його створенні бажано передбачити застосування інформаційно-комунікаційних засобів у навчальному процесі.

Матеріал підручника має бути *ілюстрований методично доцільними картинами, схемами, кресленнями та іншим графічним матеріалом*, спрямованим на розкриття змісту основного матеріалу, його доповнення і конкретизацію. Ілюстрації стосовно до тексту можна поділити на три групи: 1) провідні, які самостійно розкривають зміст навчального матеріалу; 2) рівнозначні, які поряд з основним текстом служать меті глибокого та усвідомленого засвоєння змісту навчального матеріалу; 3) обслуговуючі, завдання яких полягає в тому, щоб доповнювати, конкретизувати, емоційно підсилювати зміст тексту, допомагаючи ефективному засвоєнню матеріалу.

Конструкція методичного апарату до ілюстрацій у підручниках повинна існувати в формі системи завдань, задач, питань і вправ та виконувати важливі методичні функції: а) планувати дії, які повинен виконати учень у роботі з ілюстраціями; б) підпорядковувати прийоми роботи з ілюстраціями специфіці та змісту основного тексту підручника; в) поступово ускладнювати прийоми роботи з ілюстраціями; г) передбачати здійснення учнями перцептивних дій у роботі з ілюстраціями, які дадуть можливість створювати образи та оперувати ними; д) супровідна інформація до зображень повинна бути достатньою для організації повноцінної пізнавальної діяльності учнів з ілюстраціями.

Художнє й технічне оформлення підручника та інші ергономічні показники повинні відповідати існуючим санітарно-гігієнічним вимогам.

Шляхи удосконалення вимог до шкільного підручника. Останніми роками у вітчизняній школі підручникотворення сформувався новий напрям, який умовно можна визначити як *підручникотворення для школи майбутнього*. На думку одного з засновників цього напрямку – А.В.Фурмана, наявна система національного підручникотворення, на жаль, характеризується екстенсивністю ідей, концепцій, технологій створення і видання навчальних книжок. Це породжує принаймні дві очевидні проблеми: *по-перше*, зміст і структура

підручників фіксують культурно-науковий матеріал, що стосується минулих інтелектуальних здобутків людства, а не його багатопроблемного сьогодення; *по-друге*, відсутня полідіалогічна та поліпредметна взаємодія учня із підручником, що неприпустимо звужує часопростір психодуховного наповнення цієї взаємодії до засвоєння певної сукупності наукових знань. Відтак виникає нагальна проблема не просто в новому підручнику як матеріальному носії певної системи чітко упредметнених знань, але в альтернативному за психолого-педагогічними принципами, параметрами та індикаторами підручнику, який би був повноцінним інструментом безперервної розвивальної взаємодії того, хто за ним навчається [17, с. 32–49]

Г.Д.Щекатунова визначає такі характеристики *підручника школи майбутнього*, які можуть бути покладені в основу його моделі: 1) наявність і застосування механізмів оновлення змісту підручника відповідно до нових культурно-історичних подій, фактів, відкриттів і винаходів; 2) відповідність підручника вимогам диференціації, індивідуалізації та персоналізації навчання, дотримання принципу надмірності, що дасть змогу вчителю використовувати окремі завдання на власний розсуд; 3) комплексність підручника – поєднання матеріалів для учня (збірники навчальних завдань, довідкова література, схеми, аудіо- та відеоматеріали) і навчально-методичних матеріалів для вчителя (для аудиторної та самостійної роботи); наявність варіативної складової, яка наповнюється на рівні школи; проблемний виклад матеріалу, наявність значного числа творчих завдань; екологічність і економічність (перенесення основного масиву навчального матеріалу на електронні носії) [19, с. 53–54].

Важливим перспективним напрямком у підручникотворенні початку XXI ст. є розроблення *електронних підручників*. Електронний підручник – комплекс інформаційних, графічних, методичних і програмних засобів автоматизованого навчання з предмета. Він має такі форми: текстова книга; книга з анімованим зображенням; розмовна книга; мультимедійна книга; гіпермедіа-книга; інтелектуальна електронна книга (експертно-навчальна система, що

використовує методи штучного інтелекту); телемедіа-книга (використовується при телекомунікації); книга-макросвіт (створює відчуття руху в модельованому просторі, дозволяє змінювати сценарій безпосередньо під час перегляду) [10].

Висновки. Проблема якості навчальної літератури тісно пов'язана з теорією та практикою шкільного підручникотворення на конкретному етапі розвитку загальної середньої освіти. Підручникотворення є невід'ємним компонентом підручничознавства. Вимоги до шкільного підручника слід розглядати у певній системі, не вириваючи окремі з них із загального контексту підручничознавства.

Сучасний підручник – це книга, яку цікаво читати, вона є зрозумілою при вивченні та має сучасний дизайн. Підручник слід розглядати як засіб формування загальнонавчальних і предметних компетентностей учнів

Сьогодні підручнику доводиться конкурувати з теле-, відео- і комп'ютерними джерелами інформації. Тому долання стереотипів, пошук нових оригінальних рішень конструювання видань потребує залучення до процесу підручникотворення кращих науковців, методистів, учителів, програмістів, художників і дизайнерів.

У сучасних умовах виникає нагальна проблема не просто в новому підручнику як матеріальному носії певної системи чітко упредметнених знань, але в альтернативному за психолого-педагогічними принципами, параметрами та індикаторами підручнику, який би був повноцінним інструментом безперервної розвивальної взаємодії того, хто за ним навчається.

Література

1. Баханов К.О. Сучасні шкільні підручники з історії України: проблема коректності та послідовності / К.О.Баханов // Історія та правознавство (Видавнича група «Основа»). – 2008. – № 25. – С. 5–19.
2. Бібік Н.М. Врахування пізнавальних інтересів учнів у підручникотворенні / Н.М.Бібік // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1–4. – С. 48–52.
3. Бойченко Т.Є. Підручник з основ здоров'я: основні засади

розбудови, структура і зміст / Бойченко Т.Є. // Стан і перспективи апробації шкільної навчальної літератури : матер. Всеукр. наук.-метод. конф. (Кіровоград, 28–29 жовт. 2009 р.) / М-во освіти і науки України, АПН України [та ін.]. – Кіровоград : КОІППО ім. В.Сухомлинського, 2009. – С. 44–50.

4. Бурда М.І. Концепція шкільного курсу як розв’язання проблеми його цілісності / Михайло Іванович Бурда // Підручник ХХІ століття. – 2003. – № 1–4. – С. 43–47.

5. Волков В.Я. Сучасний підручник: проблеми видавничої підготовки / В.Я. Волков. – Одеса : Ярослав, 2007. – 20 с.

6. Горяна Л.Г. Підручник – засіб формування особистості учнів : науково-метод. посіб. / Горяна Л.Г. [за наук. ред. О.Г. Ярошенко]. – К. : Основа, 2003.– 208 с.

7. Десятов Д.Л. Методичні можливості ілюстрацій сучасних підручників з історії стародавнього світу / Десятов Д.Л. // Стан і перспективи апробації шкільної навчальної літератури : матер. Всеукр. наук.-метод. конф. (Кіровоград, 28–29 жовт. 2009 р.) / М-во освіти і науки України, АПН України [та ін.]. – Кіровоград : КОІППО ім. В. Сухомлинського, 2009. – С. 369–376.

8. Жосан О.Е. Теорія і практика підручникотворення: історія і сучасний стан / Жосан О.Е. // Вісник післядипломної освіти (УМО АПН України), 2009. – Випуск 12. – С. 29–38.

9. Кодлюк Я.П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.): дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / К., 2005. – 454 с.

10. Литвиненко О.В. Дидактичні умови формування соціальної компетентності учнів у процесі роботи з електронним підручником / Литвиненко О.В. // Стан і перспективи апробації шкільної навчальної літератури : матер. Всеукр. наук.-метод. конф. (Кіровоград, 28–29 жовт. 2009 р.) / М-во освіти і науки України, АПН України [та ін.]. – Кіровоград : КОІППО ім. В. Сухомлинського, 2009. – С. 433–239.

11. Мадзігон В.М. Підручник нового покоління: яким йому бути / В.М. Мадзігон // Підручник ХХІ століття. – 2003. – № 1–4. – С. 41–42.

12. Николук О.В. Удосконалення нормативно-правової бази створення сучасної навчальної літератури / Николук О.В. // Стан і перспективи

апробації шкільної навчальної літератури : матер. Всеукр. наук.-метод. конф. (Кіровоград, 28–29 жовт. 2009 р.) / М-во освіти і науки України, АПН України [та ін.]. – Кіровоград : КОІППО ім. В.Сухомлинського, 2009. – С. 20–25.

13. Основні вимоги до навчальних програм та підручників : додаток до Положення про Всеукраїнський конкурс рукописів навчальних програм та підручників : наказ Міністерства освіти і науки України від 12.02.2004 р. № 108 [Електронний ресурс] // Сайт МОН України. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/>.

14. Савченко О.Я. Нова доба шкільної освіти / О.Я. Савченко // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1–4. – С. 30–39.

15. Трубочева С.І. Роль шкільного підручника у формуванні загальнонавчальних компетентностей учнів / Трубочева С.І. // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / редкол. – К. : Пед. думка, 2009. – Вип. 9. – С. 50–57.

16. Удод О.А. Нові підходи до підготовки підручників із всесвітньої історії для основної та старшої школи в Україні / О.А. Удод // Історія в школах України. – 2003. – № 6. – С. 8–14.

17. Фурман А.В. Психодидактична експертиза модульно-розвивального підручника : [монографія] / А.В. Фурман, А.Н. Гірняк. – Тернопіль : Економічна думка, 2009. – 308 с.

18. Шамелашвілі Р.М. Підручник для загальноосвітньої школи як феномен навчально-методичного комплексу та деякі питання його експертного оцінювання / Р.М. Шамелашвілі // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / Редкол. – К. : Педагогічна думка, 2008. – Вип. 8. – С. 8–20.

19. Щекатунова Г.Д. Модель підручника школи майбутнього: суспільні та дидактичні вимоги, характеристики / Щекатунова Г.Д. // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / редкол. – К. : Пед. думка, 2009. – Вип. 9. – С. 41–49.